Tradiție și modernitate în romanul japonez modern. Relația Orient-Occident în proza lui Shusaku Endo

Teodora SUSARENCO

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Litere și Arte
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Letters and Arts
Personal e-mail: susarenco98@gmail.com

Tradition and modernity in the modern Japanese novel.
The East-West relationship in Shusaku Endo's prose

This article approaches two general aspects concerning the mechanisms and processes that led to the emergence of the modern Japanese novel and, at the same time, it follows the historical and socio-cultural context in which the evolution of the modern Japanese novel took place. The first part of the article describes the historical and literary phenomena of the twentieth century such as the Mieji Restoration (1868) or the influence of the West in the Japanese literary development process. The second part examines, in relation to the biography and work of the Japanese author Shusaku Endo, a new perspective related to the intercultural dialogue, which is relevant for describing the relationship between tradition and modernity in Japanese literature.

Keywords: Mieji Restoration, Westernization, Christianity, identity, cultural paradigm.

Când vine vorba despre istoria și evoluția romanului modern pe teritoriul Europei sau pe continentul american, un cititor occidental va reuși fără mari dificultăți să explice contextul apariției, să prezinte caracteristicile definitorii ale curentului modernist și reprezentanții canonici. Ba mai mult, orice discuție referitoare la apariția și impactul unui nou roman va ajunge, într-un moment sau altul, la interpretarea acestuia prin anumite grile de lectură, care își au originea, firește, în spațiul cultural vestic. Cu toate acestea, modernitatea s-a manifestat plenar în majoritatea literaturilor lumii, având (sau nu) drept model literatura occidentală.

Cu cât ne deplasăm însă mai mult spre Est, și ajungem în spațiul nipon, coordonatele socio – culturale și literare se schimbă complet, astfel încât, studierea unui fenomen literar impune, de cele mai multe ori, o încadrare cronologică a acestuia și, totodată, o (re)adaptare a conceptelor occidentale. Iată de ce, dacă încercăm să analizăm climatul de apariție și progres a modernismului în Japonia trebuie făcută o scurtă incursiune istorică pentru obținerea unei clarități contextuale.

Modul în care evenimentele istorice au trasat cursul evoluției statului nipon este oglindit în obiceiul pe care japonezii îl folosesc în desemnarea perioadelor sau erelor. Iată de ce, numele unei perioade este determinat, de cele mai multe ori, de numele capitalei, pe când numele erelor sunt „alese în funcție de evenimentele majore din viața țării, fie că ele au un caracter fast, fie nefast. De pildă, o urcare pe tron, o perioadă de prosperitate, stabilirea unei reforme sau o calamitate naturală pot fi tot atâtea pretexte pentru a fixa numele unei ere."[1]

Putem vorbi despre modernism în literatura/

cultura japoneză, începând cu anul 1868, odată cu restaurația Meiji, numită și perioada *Guvernării Luminoase,* care își merită pe deplin numele, pentru că prin intermediul Restaurației, în spațiul nipon, are loc o importantă schimbare politică ce abolește vechiul regim al shogunului Tokugawa[2] (caracterizat printr-o izolare totală față de Occident, o asuprire a misionarilor creștini europeni, iar în plan literar printr-o concentrare asupra studiilor despre literatura clasică și spiritul tradițional) începându-se, astfel, un amplu proces de modernizare literară, ce are drept exemplu civilizația europeană.[3]

Discuția despre literatura unei țări nu poate face abstracție de contextul politico – social al vremii, și totuși, paradoxal, de cele mai multe ori, evidențierea transformărilor nu se face în plin proces, ci apare treptat oglindită în literatură, de către autorii ce succed, practic, perioadei în cauză. Deși evidentă în plan socio – economic, trecerea Japoniei de la o societate feudală (izolată) la una capitalistă prin „importul" occidental influențează în mod direct dezvoltarea ulterioară a tuturor sferelor de activitate. Putem identifica în cadrul societății, pe de o parte, necesitatea adoptării unor caracteristici specific occidentale, iar pe de altă parte, încercarea păstrării specificului tradițional. Lucru aplicabil mai ales scriitorilor japonezi din acea perioadă. Totuși, terenul literar japonez la mijlocul secolului al XIX- lea nu era unul tocmai „fertil", iar autorii care vor deveni reprezentativi pentru ceea ce se va numi ulterior modernismul literar japonez, urmau să se nască abia în deceniul al șaptelea. Cu toate acestea, caracterul specific al perioadei nu a putut fi oprit, iar ceea ce trebuie pus în evidență rămâne deosebirea calitativă dintre ceea ce a reprezentat literatura perioadei Tokugawa și ceea ce a devenit literatura de după 1868, care potrivit niponologului Donald Keene poate fi împărțită în trei perioade: „I. Literatura de la sfârșitul secolului al XIX-lea; II. literatura primei jumătăți a secolului al XX- lea; III. literatura în a doua jumătate a secolului al XX- lea, aceasta din urmă fiind literatura de după război și acoperind perioada contemporană."[4]

Practic, caracteristica fundamentală ce contribuie la apariția modernismului în literatura japoneză, o reprezintă conștientizarea faptului că „Proza nu trebuie să fie nici frivolă, nici didactică, ci trebuie să redea problemele umane în termeni realiști și prin aceasta să exercite o critică asupra vieții."[5] Această schimbare de perspectivă reconstituie total rolul prozei în cadrul literaturii nipone, transformând-o dintr-un satelit ce orbita în jurul poeziei, în cel mai prestigios gen literar de la acea vreme. Și cum să ajungi la această schimbare plenară, dacă nu prin schimbarea atitudinii față de moștenirea literară și identificarea cu noi atitudini. Efectele morale resimțite de către scriitorii japonezi din perioada modernă, după transformările sociale, i-au făcut pe aceștia să renunțe la „etica feudală a confucianismului" și să pledeze, în schimb, pentru „libertatea individuală" în afirmarea căreia, drept punct de sprijin, le-a servit patrimoniul filosofic și literar european, care a pătruns în mediul japonez atât prin intermediul traducerilor, cât și prin atuul scriitorilor japonezi de cunoaștere a limbii engleze sau a altor limbi occidentale. Deși acest proces de modernizare a fost asemănat cu Iluminismul Occidental[6], în cadrul societății japoneze el nu a luat naștere în interiorul țării, ci a fost dirijat din exterior, ceea ce, automat, presupune o acumulare de capital cultural străin, care va schimba sensul individualității literaturii japoneze. În mare, toate aceste aspecte cu caracter binar – pe de o parte nipon, pe de altă parte occidental – fixează reperele ulterioarei analize ce reprezintă, de fapt, nucleul acestui articol.

Influențele occidentale în cadrul literaturii nipone moderne pot fi remarcate atât în plan stilistic – prin adoptarea unui stil colocvial, în plan lingvistic – prin sinteza dintre limba vorbită și cea scrisă sau împrumuturile lingvistice din Occident, dar și prin trecerea de la romantism la abordarea pe larg a realismului de către autorii de la acea vreme (romancierii perioadei Meiji cunoscând realismul prin intermediul modelelor franceze, ruse și engleze). Ciudat e că în cadrul acestui amplu proces de „occidentalizare", clasa intelectuală japoneză, nu a recurs la o simplă imitație a culturii vestice, ci a încercat să însușească acel caracter extern, printr-o adaptare a *formelor* la *fondul* propriu, lucru care a destabilizat atât scriitorul, cât și primele încercări de scriere modernistă. Era o tehnică des întâlnită în cadrul universităților din Tokio, de la acea vreme, universități în care predau profesori occidentali, transpunerea în context japonez, în proporții mari, a tuturor celor învățate și nu studierea în termeni proprii, aspect sesizat și de către unul dintre primii autori reprezentativi perioadei moderniste, Futabatei Shimei, care, deși inspirându-se la rândul lui din proza rusă, constată „modul superficial în care cultura occidentală a fost importată și adoptată în Japonia."[7] Practic, ceea ce se petrece în plan cultural în spațiul nipon nu reprezintă un proces de occidentalizare, ci unul de „japonizare" a culturii/ literaturii și atitudinilor occidentale.

Decalajul cultural dintre Occident și statul nipon presupune diferite tipuri de sensibilitate și produce, inevitabil, o dificultate a interpretării literaturii, motiv pentru care scriitorii japonezi au fost capabili să citească vasta operă europeană și interpretarea ei critică, dar nu au fost nici o dată în stare să înțeleagă substratul și caracterul occidental sau, și mai mult, să se identifice cu acest caracter, depășindu-l. Iată de ce, atunci când punem în balanță binomul Occident–Orient în prima etapă a literaturii japoneze moderne (sfârșitul secolului al XIX- lea), nu putem discuta decât vag de recurgerea la modele europene (în cadrul literaturii), autori reprezentativi precum Futabatei Shimei, Tsubouchi Shoyo sau Tanizaki Jun'ichiro, deși tind să modifice romanul japonez prin raportarea la literatura occidentală, nu reușesc să

abandoneze moștenirea literară a perioadei Tokugawa și abia în faza matură a perioadei moderniste influența occidentală devenine o realitate trăită de către toți scriitorii.

Specificul perioadei moderniste, surprins atât la sfârșitul secolului al XIX- lea, dar și de-a lungul secolului XX, rămâne scindarea literaturii în două tabere – pe de o parte, adepții tradiționalismului, care, deși încearcă preluarea elementelor vestice, nu se pot adapta schimbării, iar pe de altă parte, scriitori care potrivesc formele de expresie și modul de construire al romanelor în conformitate cu normele occidentale. Ulterior, cei din urmă vor propune revenirea la individualitatea culturii japoneze, oferind autenticitate romanului. Astfel, binomul modernitate-tradiție, impune un anumit nivel de nesiguranță și chiar alienare în rândurile primilor scriitorilor japonezi moderni, aceștia fiind supuși la jonglarea cu elementele, uneori, incompatibil occidentale, dar și păstrarea elementelor specifice tradiției locale. Ocupând, astfel, un rol antitetic cu substratul identitar care rămâne de natură tradiționalistă, modernizarea de factură utilitaristă și practică întâlnită la nivelul societății, schimbă coordonatele prin care scriitorul japonez se raportează la lumea din jur.

A doua etapă a modernismului japonez ia amploare după victoriile obținute în cadrul războaielor japono-chinez și ruso-japonez, în urma cărora, contradicțiile sociale tind să se intensifice, în plan literar, naturalismul devenind ecoul acestora. Trebuie remarcată influența pe care acestă ramură a realismului a jucat-o în cadrul literaturii nipone la începutul secolului al XX-lea și care „pleda pentru libertate, adevăr, emanciparea omenirii, prin urmare se împotrivea convenționalului autorităților tradiționale."[8] Cu toate acestea, există și autori care nu s-au încadrat în acest curent al vremii, dar care au devenit, prin opera lor, unii dintre cei mai importanți scriitori ai acelei perioade, cum e cazul lui Natsume Soseki, scriitorul care a adus calitatea artistică a romanului japonez modern la aproape același nivel cu romanul occidental, dar care, deși bun cunoscător al culturii engleze și, totodată, un scriitor foarte implicat în problema confruntării Orient – Occident, păstrează tradiția în abordarea tematicii individualiste. Însă, scriitorul care se face remarcat atât în cadrul literar oriental, cât și în cel occidental, și prin intermediul căruia literatura japoneză este adusă și pusă în discuție pentru prima dată în plan internațional rămâne Yasunari Kawabata. Specificul acestui autor constă în sensibilitatea autentic japoneză care rezidă în opera sa, lucru remarcat și în cadrul motivației juriului ce i-a acordat Premiul Nobel în 1968: „Premiul Nobel pentru literatură se acordă domnului Kawabata Yasunari pentru măiestria lui literară, care înfățișează cu mare sensibilitate esența spiritului japonez."[9]

Cu cât ne deplasăm mai mai mult spre a treia etapă a literaturii japoneze moderne, observăm o schimbare a ipostazei tematice de scriere a romanelor, în care prevalentă era situarea literaturii nipone în vecinătatea celei occidentale, dar fără a neglija identitatea culturală japoneză, urmată de o combinare, într-un stil mult mai complex, a elementelor nipone cu cele occidentale. Iată de ce, atunci când punem în discuție modernismul literaturii japoneze devine mult mai ușor identificarea acestuia cu anii de după cel de-al Doilea Război Mondial, acoperind și o parte din perioada contemporană, în care, autori precum Yukio Mishima, Kenzaburo Oe sau Kobo Abe, discern elementele tipic occidentale de cele tradițional japoneze, și portretizează în romanele lor „dilema de moment a națiunii", căutarea identității și autenticității. Totodată, după așa-numita *perioadă de după război*, o mare parte dintre scriitori rămân încă marcați de ideea obsesivă a păcii și tot atunci apar trei generații diferite de scriitori (cea mai importantă fiind reprezentată de *al treilea val de novici*) care oferă scenei literare moderniste autori și romane ce vor avea un larg ecou atât pe teritoriul japonez, cât și pe continentul european și american.

Orient-Occident în proza lui Shusaku Endo

Odată realizată această scurtă incursiune teoretică în descrierea contextului, dar și a elementelor definitorii modernismului în literatura japoneză, putem orienta discuția spre opera lui Shusaku Endo (1923-1996) – autor reprezentativ pentru modernismul din spațiul nipon, la care urmează să analizăm (de la general la particular) modul de încadrare în binomului literar Orient-Occident, în cel format de modernitate și tradiție, prin expunerea legăturilor dintre biografie și operă, dar și temele predilecte abordate în relație cu elementele enumerate anterior.

Când discutăm despre apariția și evoluția lui Shusaku Endo pe scena literară modernistă niponă, trebuie să pornim de la acel punct de inflexiune din biografia autorului, punct care se situează în decembrie 1933, odată cu creștinarea tânărului Endo și adoptarea religiei catolice (la insistența mamei) la vârsta de 11 ani. Începem cu acest an pentru că din 1923 (anul nașterii) până în 1933 nu mai poate fi amintit niciun alt eveniment la fel de semnificativ și cu un rol la fel de relevant în evoluția și formarea implicită a ceea ce Shusaku Endo a reușit să devină și să transmită până la final, prin opera sa.

Deși născut într-un spațiu în care valorile și etica creștină nu reprezentau prea mult (mai ales în acea perioadă), pentru Shusaku Endo, alegerile făcute de către mama sa la acea vârstă, au schimbat și (re)orientat întreaga sa viață. Fără o înțelegere deplină a actului de creștinare, el va încerca pe tot parcursul vieții să conceapă imaginea sa (de japonez) în simbioză cu confesiunea creștină impusă. În primă fază, această trecere la catolicism nu este asumată, lucru pe care îl afirmă însuși autorul, amintindu-și de acel dialog din ziua botezului cu preotul francez: „Era ca și cum am fi fost implicați într-o

conversație ce era în altă limbă, în care, la întrebarea «Vrei să mănânci această bomboană?» răspunsul a fost «Da. Vreau». Nu aveam idee de enormitatea deciziei pe care tocmai o luasem. Și nu am încetat să mă gândesc, întreaga-mi viață, la consecințele celor două cuvinte"[10]. Însă, cu cât Endo, de la acea vreme, încearcă să dezmintă importanța actului de botez și să-l interpreteze drept o „șaradă copilărească", cu atât mai mult, în timp, se vede obligat să își ofere o explicație care, ulterior, ar contribui la înțelegerea atât a religiei creștine, cât și a culturii occidentale. Pentru că, trebuie afirmat de la început, Endo a fost supus unui șir de discriminări, a fost privit ca antinaționalist prin religia adoptată și a fost exclus în multe feluri, (fiind catolic erai văzut drept „spectator" și străin în cadrul culturii și tradiției nipone), toate acestea vor prefigura ulterioară alienare a acestuia.

Prin urmare, consecința dorinței de înțelegere a substratului creștin devine decizia studierii, mai întâi, la universitatea Keio din Japonia, a literaturii franceze, și în special a unor autori catolici francezi precum Bernanos sau Mauriac, ca mai apoi, în 1950, la 27 de ani, să devină unul din primii japonezi care studiază în Franța, după cel de-al Doilea Război Mondial. Totuși, acest lucru nu-i ușurează cu nimic modul de înțelegere a culturii vestice și a religiei creștine, ba din contră, accentuează incapacitatea lui de depășire a graniței culturale dintre Occident și Orient. Timpul petrecut în Lyon, Franța, a reprezentat o intensificare a alienării scriitorului, fiind cauzată de discriminarea rasială, din partea *omului alb* asupra *omului galben,* pe care, timp de trei ani, a simțit-o și el. Astfel, respingerea resimțită atât acasă (cauzată de religia pe care, până la urmă, nu voluntar și-o asumase), dar și în Occident (datorită etniei, de care se făcea și mai puțin vinovat) au estompat orice element cu care Shusaku Endo se putea identifica. Constrâns de fiecare element care făcea parte din el, Endo a suferit mult până a ajuns la un echilibru între identitatea sa națională și cea religioasă.

În ceea ce privește opera autorului nipon, vom observa că tematica predilectă se situează tot în jurul temei religioase, însă, așa cum a evidențiat și critica, există un pericol de a încadra operele lui Shusaku Endo în afara tradiției nativ japoneze, în detrimentul unor influențe străine. Pentru a-l putea încadra pe Shusaku Endo în una din cele două categorii literare – modernistă sau tradițională – trebuie să analizăm modul și etapele sale de dezvoltare literară.

Shusaku Endo și-a început activitatea de scriitor după revenirea din Lyon. Cu toate acestea, pot fi identificate trei etape distincte în cadrul literaturii lui. Prima dintre acestea se situează înainte de plecarea și confruntarea cu Occidentul, și raportată la tema centrală a religiei, are un caracter conflictual cu aceasta. În legătură cu prima etapă literară și primii ani ai tinereții lui Shusaku, trebuie să introducem în discuție un termen ce caracterizează modul de interpretare a creștinismului de către străini, și anume *inculturation,* termen care explică, de fapt, adaptarea modului în care învățăturile bisericii sunt prezentate culturilor non-creștine și, ca rezultat, sensul oferit de acele culturi învățăturilor preluate. E important acest termen pentru ceea ce face Shusaku Endo în prima fază (1947-1965), pentru că el încearcă să dovedească incapacitatea societății japoneze de a înțelege religia creștină, oferind ca argument diferența culturală și istorică și, totodată, neputința de a accepta creștinismul în același mod ca populația Europei. Lucru destul de explicabil, în condițiile în care, la nivel social, Endo era blamat pentru religia sa. Totuși, scriitorul rămâne fidel acestei religii, într-o formă mai mult sau mai puțin camuflată și care uneori se expune print-o confruntare.

În a doua etapă (1966-1980), Endo caută forme de reconciliere cu Vestul și anumite elemente creștine ce ar putea fi acceptate în contextul nipon. Aceasta este perioada când el încearcă să fie în același timp japonez, creștin și totodată scriitor. Romanul reprezentativ acestei perioade — *Tăcere* (1966), pare a fi, în opinia criticilor, cel mai important roman al scriitorului, titlu obținut nu pentru un subiect ambiguu, dezvoltat prin anumite tehnici narative revoluționare (deși, câteva aspecte inovative nu pot fi contestate), ci pentru capacitatea, specifică îndeosebi, autorilor niponi, de plasticizare a operelor și stabilire a unei relații cu cititorul, care, în rezultat să conducă la reflecție. La fel ca în cea din urmă fază (1981-1993), integrarea reciprocă a elementelor vestice și estice în opera sa, dar nu prin prezentarea în termeni de superioritate (Vest) și inferioritate (Est), ci prin oferirea unei viziuni pluraliste a lumii din punct de vedere istoric, cultural și religios, să îl conducă la „O viziune cosmopolită a lui însuși, a țării și a religiei sale"[11], cum apare prezentat în *Samuraiul* (1980). Toate acestea duc la concluzia că modul conștient în care Endo caută o versiune japoneză a creștinismului este adânc înrădăcinat în modernismul secolului XX.

Din această periodizare a creației literare a lui Shusaku Endo rezultă două lucruri. Primul – localizarea literaturii sale este centrată mai mult în zona tradițională, Endo fiind un moștenitor al tradiției *shosetsu* (termen japonez utilizat pentru conceptul de roman), dezvoltată de scriitorii perioadei Meiji din 1890, care își fixează drept punct de reper descoperirea interiorității. Identificarea cu tradiția literară occidentală a fost una autoindusă, dar care prin fuziune cu tradiția literară niponă au dus la crearea *eului compozit,* ce-l definește pe Shusaku Endo.

Referitor la personajele din romanele lui Endo, putem spune că multe dintre acestea au un caracter asumat, dar evaziv. Toate se definesc prin lupta pe care o poartă mai întâi cu sinele și apoi cu cei din jur, individul reprezentând un amalgam de conflicte interioare. Există nenumărate exemple în romanele lui Endo, când personajele sunt obligate să-și reconsidere anumite acțiuni, la auzul unei voci, ce este percepută ca fiind emanată din inconștientul acestora. Maturitatea

narativă este dovedită la Endo prin tehnica modernistă în care acesta oferă cititorului perspectiva asupra evenimentelor, astfel, în romanele sale, el își centrează atenția pe reprezentarea complexă a mai multor personaje, ce fac parte din medii diferite, ce au fie valori, fie ideologii distincte, dar cărora, pe rând, li se oferă posibilitatea de a-și asuma un rol central în cadrul romanului, perspectiva lor dominând. În acest mod, semnificația narativă capătă o proporție universală.

Din cele expuse mai sus putem constata că, în mare, literatura lui Shusaku Endo poartă un bogat substrat biografic, de la conflictele interioare, căutarea identității, până la tensiunea dintre spiritul japonez și religia creștină, toate se grupează în literatura lui și prezintă relația, conflictul și forma de reconciliere a trei entități – a japonezului, creștinului și a scriitorului Shusaku Endo.

Mizând pe oscilare între elementele particulare și reprezentative (mai ales din punct de vedere confesional) fie occidentalilor, fie niponilor, Shusaku Endo își concepe procesul de definire identitară, în cadrul operei, printr-o ilustrare a evoluției relaționale între cele două instanțe care, în prim plan, se anulează una pe cealaltă. La acesta, identitatea este influențată de factorul etnic, iar definirea identitară este descrisă sub forma unui sincretism cultural, ce apare în urma procesului de reconciliere cu ambele orizonturi culturale. Ba mai mult, elementul care produce conflictul și criza identitară – religia – devine, pe parcurs, forța unificatoare. Așadar, Endo demonstrează că o primă componentă din suma aspectelor ce constituie identitatea unui individ este societatea și normele ei morale. Identitatea culturală a niponilor pare a fi, în cadrul romanelor lui Shusaku Endo, aproape imuabilă și definită prin intermediul religiei. Totuși, ficțiunea istorică a lui Endo complică paradigmele culturale și depășește granițele propriei societăți din care provine, anticipând noțiunea de multiculturalism și oferind propriei literaturi un caracter generos cu interpretarea. Noua perspectivă de raportare la dialogul intercultural, una prin care recunoașterea existenței celorlalte fenomene culturale și sociale implică o extindere a propriului orizont de cunoaștere, oferind literaturii lui Endo o dinamică aparte.

Note:

1. Octavian Simu, *Civilizația japoneză tradițională (*București: Editura Herald, 2012), 7.
2. Hisaaki Yomanouchi, *Privire asupra literaturii japoneze moderne*, trad. Valentin Negoiță (București: Editura Univers, 1989), 8.
3. Donal Keene, *Literatura japoneză*, trad. Doina și Mircea Opriță (București: Editura Univers, 1991), 122.
4. Ibid.
5. Hisaaki Yomanouchi, *Privire asupra literaturii japoneze moderne*, trad. Valentin Negoiță (București: Editura Univers, 1989), 9.
6. Ibid., 78.
7. Ibid., 22.
8. Keene, *Literatura japoneză*, 125.
9. The Nobel Prize in Literature 1968, accesat la 06.09.2019, https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1968/summary/.
10. Mark B. Williams, *Endo Shusaku: A Literature of Reconciliation* (London: Routledge, 1999), 31.
11. Emi Mase-Hasegawa, *Christ in Japanese Culture Theological Themes in Shusaku Endo's Literary Works* (Boston: Brill's Japanese Studies Library, 2008), 78.

Bibliography:

Anesaki, Masaharu. *History of Japanese Religion*. Translated by P. Kegan. London: Tuttle Publishing, 1930.

Grigore, Rodica. "Shusaku Endo: from the Silence of the East to the Silence of God." *Theory in Action*, Vol. 3, No. 1 (January 2010).

Hasegawa-Mase, Emi. *Christ in Japanese Culture Theological Themes in Shusaku Endo's Literary Works.* Boston: Brill's Japanese Studies Library, 2008.

Hisaaki, Yomanouchi. *Privire asupra literaturii japoneze moderne* [*The Search for Authenticity in Modern Japanese Literature*]. Translated by Valentin Negoiță. Bucharest: Editura Univers, 1989.

Keene, Donald, *Literatura Japoneză* [*Modern Japanese Literature*]. Translated by Doina and Mircea Opriță. Bucharest: Editura Univers, 1991.

Netland, John T. "From Resistance to "Kenosis": Reconciling Cultural Difference in the Fiction of Endo Shusaku." *Christianity and Literature*, Vol. 48, No. 2 (1999).

Simu, Octavian. *Civilizația japoneză tradițională* [*Traditional Japanese Civilization*]. Bucharest: Editura Herald, 2012.

Williams, Mark B. *Endo Shusaku: A Literature of Reconciliation.* London: Routledge, 1999.